

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Ольга Гейда, Тамара Демченко

ВЕЛИКА МАЛА... (ДО ВИХОДУ В УКРАЇНІ ПЕРШОГО ТОМУ «УКРАЇНСЬКОЇ МАЛОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ» Є. ОНАЦЬКОГО)

Навряд чи майже 60 років тому, приступаючи у далекому Буенос-Айресі до друку першої книжки багатотомової енциклопедії, її автор Євген Онацький (1894–1979) та видавець – один з ієрархів Української православної церкви в Аргентині о. Борис Арійчук – сподівалися на тривалу долю та майбутнє перевидання уже в Україні цього, поза всяким сумнівом, унікального творіння українського енциклопедиста. Однак проєкт успішно завершився за 10 років. «УМЕ» здобула визнання спочатку в середовищі західної української діаспори, а після здобуття Україною незалежності й на Батьківщині укладача. І нарешті можемо порадуватися появі першого тому перевиданої в Україні «УМЕ». Зі смаком оформлена книга охоплює чотири перших томи виданого у Буенос-Айресі 16-томника. На її форзаці вміщені світлини обкладинок книжок, що побачили світ у 1957–1959 рр. і охоплюють гасла на літери: А–Б; В–Г; Д–Є; Ж–Й. У київському томі подано 1910 статей.

Звичайно, годилося б дочекатися завершення републікації – але це ще три повноцінні томи, надзвичайно копітка, майже ювелірна робота з підготовки текстів до друку, проблема фінансів... Отже, повністю київське видання «УМЕ» ми побачимо нескоро. До речі, видавці звернулися до всіх зацікавлених осіб, установ, організацій з проханням взяти участь у фінансуванні видання. Приємно відзначити, що співробітники Чернігівської обласної наукової бібліотеки імені В. Короленка відгукнулися на цей заклик.

Відомий український учений, упорядник вищезгаданого перевидання та автор передмови С. Білокінь вважає, що ця робота була не лише «працею всього життя Онацького», але «може стати справді народною енциклопедією, виданням для найширшого кола читачів. По суті, це квінтесенція українського світосприймання й думання» [С. VI, VII]*.

Ця оцінка цілком корелює із засадничими ідеями самого енциклопедиста. У стислій передмові він, порівнюючи свої підходи з вимогами авторів двох українських енциклопедій (одна вийшла у Львові у 1932 р., а «Енциклопедія українознавства» на час появи першої книжки «УМЕ» ще не була завершена) писав: «... моя Енциклопедія відзначається суб'єктивним характером – нема в ній нічого догматичного, не накидаю я в ній нікому своїх поглядів, але все ж звертаю якнайбільшу увагу на те, щоб підходити до трактованих тем із точки погляду християнської етики, подаючи при цьому багато гасел із суспільної психології, філософії, релігії та історії Церкви, що взагалі не були трактовані в попередніх двох Енциклопедіях. [...] не мав я наміру обговорювати всі свої теми вичерпно: бажаючи дати читачеві не тільки корисний підручник, в якому він міг би знайти найпотрібніші дані [...], а й цікаву книжку для читання, що **збуджувала б у нього думку й спонукувала самостійно заглиблюватися в порушені теми** [виділено автором. – **О. Г., Т. Д.**], я навмисно уникав вичерпного обговорення всіх значень того чи іншого трактованого гасла, обмежуючись на ті, що видавалися мені істотнішими для зрозуміння української духовності чи для підкреслення якогось важливішого для українців етичного, психологічного чи філософського моменту» [С. 1].

* Тут і далі у квадратних дужках із зазначенням сторінок поклик на видання: Онацький Є. Українська мала енциклопедія: У чотирьох т. / Є. Онацький; упоряд. та наук. ред. С. Білокінь. – Вид. друге, уточнене. – К.: Університетське вид-во «Пульсари». – Т. 1. – 576 с.: портр.

Проаналізувавши зміст першого тому, а також книжок буенос-айреського видання (на щастя, його повний комплект зберігається в так званій канадській бібліотеці Чернігова), можна прийти до висновку, що автор послідовно дотримувався сформульованих ним засад.

За змістом (з певною часткою умовності, звичайно) всі гасла можна поділити на етнологічні статті (в найширшому розумінні), матеріали до історії християнської церкви (біблійні герої й сюжети, релігійні свята), біографічні дані про знакові постаті української історії та інформацію про іноземців, які у той чи інший спосіб прислужилися Україні. Щодо двох останніх позицій, то Є. Онацький зробив застереження: «У моїй Енциклопедії відведено також порівняно мало місця біографіям різних наших політичних, культурних і громадських діячів. ...я обговорюю біографії тільки тих людей з нашого історичного **минулого** (сучасників я взагалі не заторкую), що набрали вже деякого символічного значення і що їх життя мало в собі **етичні** моменти [виділено автором – О. Г., Т. Д.], варті визначення, – в бік додатній чи від'ємний. Вийняток зроблено тільки для чужинців: я старанно занотував усіх із них, хто чимсь виявив те чи інше зацікавлення Україною» [С. 2].

Багатьом читачам не вистачало якраз біографістики, але мусимо поважати право автора, який не бажав створювати «біографічний словник». Зазначимо, що в цій ділянці української гуманітаристики Є. Онацький мав блискучі досягнення (варто згадати тільки його «Портрети в профіль») й чималий досвід практичної роботи. Відтак деякі його біографічні нариси, котрі увійшли до першого тому, можна вважати взірцем: це гасла про Л. Глібова, М. Гоголя, о. А. Гончаренка, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Єфремова. До цього ж можна віднести й часом розлогі, часом стислі, але промовисті гасла про «антигероїв» – І. Брюховецького, Єкатерину Другу, Максима Горького, Федора Гладкова. Російські радянські письменники зацікавили Є. Онацького своїми виразно антиукраїнськими настановами й гідною відсічю, що їм дали Б. Антоненко-Давидович і В. Винниченко. Справді, як переконливо й актуально звучить нині висновок Є. Онацького: «Від патріярха Іоакима до Гладкова – через Валуєва – одна проста лінія московського шовінізму та імперіялізму» [С. 290–291].

Значно менше інформації закладено у гасла про іноземців. У багатьох випадках відсутні навіть дати народження та смерті. Головне у цих статтях відгуки про Україну та українців переважно позитивного змісту. Так, Зеліб Артур – це швейцарський журналіст і вчитель гімназії з Лозанни, він першим у Швейцарії у 1909 р. читав лекції про Україну й Тараса Шевченка [С. 486]. Енріко Інсабато (1885–1963) як «завзятий і щирий прихильник і оборонець визвольних змагань українського народу» відзначений значно більшою статтею [С. 544]. До речі, дату смерті цього діяча з'ясував і вставив до тексту Є. Онацького упорядник С. Білокінь. Саме з таких численних «дрібниць» і складалася його безпосередня робота з впорядкування інформативного блоку гасел.

Заслужують на окрему увагу й, мабуть, спеціальний аналіз роздуми Є. Онацького про Європу й європейськість (так у діаспорі писали ці слова). Зміст першого з гасел значною мірою вкладається у твердження: «Нема сумніву, що Україна своєю культурою й своїми історичними зв'язками, хоча й ввійшла була в XVII ст. в склад Російської імперії, належить до Європи». Викликає інтерес й тлумачення поняття «європейськість». На думку автора, це – «комплекс усіх ознак європейської культури та цивілізації. Європейськість – не тільки зовнішня форма, що проявляється в знанні європейських мов, європейської культури, в європейському одязі. Це – внутрішня ознака, що обіймає собою духове ество людини і підносить її на вищий щабель людської духовости й творчости. Європейськість – це те, що М[икола] Хвильовий назвав «психологічною Європою» [С. 396–397]. Знову ж таки, ми бачимо сліди втручання упорядника – у квадратних дужках він вписує ім'я українського письменника. Водночас маємо відзначити й особливість укладання гасел Є. Онацьким: це постійні поклики на українських авторів, введення їхніх думок, ідей, крилатих висловів, більш або менш розлогіх цитат у тканину енциклопедичної статті. Такий підхід надає індивідуального звучання текстам, посилює їхню виразність і національний характер,

зрештою, збільшує присутність корифеїв української культури в енциклопедії, робить їх співавторами укладача.

На сторінках енциклопедії Є. Онацький чимало уваги приділив місцевій чернігівській історії та особам, які пов'язані з Чернігівщиною народженням та/або діяльністю. Загалом в «УМЕ» вміщено сто двадцять дві біографи про видатних діячів Чернігово-Сіверської землі. Умовно їх можна розподілити на групи: нариси про представників владних структур, духовних ієрархів, визначних представників національного руху, науки та культури. Принцип відбору прізвищ відображає авторську мету – не скільки ретельно відтворити життєвий шлях того чи іншого діяча, стільки показати читачу на основі конкретних біографій приклади життєвої стратегії, що ставила за мету самовідданне служіння рідному народу та країні.

Давньоруська доба представлена статтями про засновника чернігівської князівської династії, поціновувача книг та будівничого Божих храмів Святослава Ярославича; розповіддю про одважного воїна, що боронив свою землю від чужинців, героя відомого літературного твору Ігоря Святославича, а також його сина Романа Ігоревича, що намагався на початку XIII ст. побороти галицьких бояр та об'єднати під крилом чернігівських Ольговичів розрізнені південно-руські землі. Знаходимо тут й імена засновника чернецтва любечанина Антонія Печерського; князя-ченця Миколи Святоші, який на подив родичів відмовився від усіх посад та матеріальних благ і, подавшись до Києво-Печерського монастиря, обрав один з найважчих та найаскетичніших християнських подвигів – столпництво. Згадано і відомого героя билин та казок, богатиря Іллю Муравлину (Муромського), що наприкінці свого повного відваги та лицарства шляху став аскетом-ченцем того ж таки монастиря і жив у печері преп. Антонія та ігумена одного з місцевих монастирів Данила, котрий на початку XII ст., здійснивши подорож до далекого Єрусалиму, ревно молився у храмі Гроба Господнього за рідну землю, благаючи для неї миру та заступництва.

Серед очільників полкових та сотенних урядів висвітлено постаті наказного гетьмана, авторитетного чернігівського полковника та борця за волю рідного краю Павла Полуботка; вболівальника за Україну та одnodумця П. Дорошенка «сіверського гетьмана» Дем'яна Ігнатовича (Многogrішного); стародубського полковника Михайла Миклашевського, що 1703 р. проводив на власну руку переговори з литовськими магнатами про створення федерації з України, Польщі та Литви; братів Золотаренків, політика яких була яскраво антимосковською, та сердюцького полковника Дмитра Чечеля – героя оборони Батурина 1708 р., четвертованого у Глухові.

З представників чернігівського духовенства не випадково обрано першого чернігівського єпископа першої половини XVII ст. аскета Ісайю Копинського; архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, ректора тамтешньої семінарії Варлаама Шишацького, який, будучи Могилівським архієпископом, приєднав Наполеону, бажаючи його перемоги над Московщиною і за це був засуджений на довічне ув'язнення; відомого полеміста і проповідника, вченого, що досяг вершин тодішньої освіти, архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Іоанкія Галятовського.

Широко представлений чернігівський вимір національно-визвольного руху кінця XVIII – початку XX ст. іменами учасників новгород-сіверського гурту автономістів В. Капніста, Г. Полетики, Г. Долинського, О. Лобисевича та діячів громадського руху С. Носа, О. Кониського, В. Самійленка, Б. Грінченка, І. Шрага, представників родин Кулішів, Коцюбинських та Русових, аж до автора першої програми самостійності України Миколи Міхновського та поета-борця, що поклав голову за волю Батьківщини, Григорія Чупринки.

З особливою гордістю подано матеріали про внесок українців у світову та вітчизняну скарбницю культури. Читача, без сумніву, мають зацікавити нариси про малознаного ієромонаха чернігівського монастиря Тарасія Каплонського, що був першим українцем, який у 1697 р. здійснив подорож до італійського міста Бар для поклоніння мощам св. Миколи та докладно описав тогочасні європейські міста; українського вченого XVIII ст., вихованця університету в Єві, військового інженера та автора проектів бу-

дівництва Троїцьких соборів у Чернігові та Батурині Адама Зернікава; двох глухівчан: першого українського композитора, вихованця Болонської академії, автора першої української опери Максима Березовського та найбільшого українського духовного композитора світової слави Дмитра Бортнянського.

Увагу приділено особам, чий внесок у культурний процес є прикладом невтомної праці над собою задля досягнення вершин творчості та професіоналізму. Автор звертає увагу читачів на визначний творчий доробок видатного українського гравера архімандрита Крупицького Батуринського монастиря Івана Мігури, незабутнього українського байкаря, співця мудрості та щирості свого народу Леоніда Глібова, великого письменника Миколу Гоголя, писання якого «значно впливали на національне усвідомлення української зросійщеної інтелігенції»; засновника українського імпресіонізму в літературі Михайла Коцюбинського; визначного українського письменника, неперевершеного перекладача українською поетів світової слави, тонкого літературного критика, знищеного у розквіті своїх творчих сил московськими шовіністами, Миколу Зерова.

Цінними є нариси про діячів першої половини ХХ ст., імена яких призабуті сучасниками. Так, автор називає двох представників вищого духовенства УАПЦ на Чернігівщині: єпископів Івана Павловського (після 1921 р.) та Григорія Мозолевського (1924 р.), які за свої релігійні переконання були знищені радянським тоталітарним режимом у 1936 р. Подає унікальні відомості про плідну діяльність на ниві поширення мережі парафій Української автокефальної церкви на Чернігівщині у другій половині 20-х рр. ХХ ст. протодиякона з Сосниччини Василя Потієнка, який упродовж 1924–1936 рр. очолював Всеукраїнську Православну Раду.

Різко негативні оцінки автора мають статті про анти-героїв, «шкідників» українського визвольного руху В. Антонова-Овсєєнка, М. Щорса. У нарисі про сина славного письменника Юрія Коцюбинського, названого агентом поневолення України, вміщений тоді малознаний текст «Листа без конверта» авторства С. Єфремова про події першої окупації Києва бандами Муравйова, з обвинуваченнями на адресу Юрія у пролитті крові співвітчизників та свідомому потуранні безжальному руйнуванню столиці.

Крім того, в «УМЕ» подано десять нарисів про міста Чернігово-Сіверщини: Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський та Остер у контексті значного впливу на історичний розвиток Лівобережжя, починаючи з давньоруської доби; Батурин та Глухів – як столиці Гетьманщини; Конотоп у контексті переможної битви І. Виговського 1659 р. проти московського війська, що стала, за влучним висловом Є. Онацького, «блискучим запереченням Переяславу». Начерк про срібнянську різню – як приклад нелюдської жорстокості московського війська на чолі з Шереметьєвим до мирного українського населення, про станцію Крути – як символ нескореності українського духу.

На сторінках «УМЕ» знаходимо посилання на праці істориків та етнографів, які довгий час працювали на Чернігівщині: Г. Калиновського, О. Лазаревського, Б. Грінченка, Г. Милорадовича, Хв. Вовка, О. Малинки, П. Литвинової-Бартош. Широка наукова бібліографія словника підкреслює ґрунтовний науковий рівень його упорядника та досконале знання літератури про Україну, виданої у діаспорі.

Відтак сьогодні ми можемо з повним правом сказати: значення «УМЕ» колосальне, бо, власне, через такого роду наукову продукцію Україна відвойовувала собі право на незалежність і окремішність, здобувала місце в сім'ї європейських народів. Підкреслюючи самотність її народної культури, традицій, вірувань, у цілому ментальності народу, Є. Онацький у багатьох сюжетах, практично у всіх гаслах визначає європейськість свого рідного «занедбаного» народу. Перевидання Малої енциклопедії на часі, будемо чекати на появу нових томів «УМЕ» в Україні.